

ТЕМА 32-33. РОЗПАД СРСР І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Курс на "перебудову" та УРСР.

В березні 1985 р. новим Генеральним секретарем ЦК КПРС став 54-річний Михайло Горбачов. У квітні він проголосив курс на *перебудову*, що базувалася на так

Мал. 1. М. Горбачов.

званому *новому політичному мисленню*. У зовнішній політиці це передбачало *відмову* від вирішення міжнародних проблем за допомогою сили. У внутрішній політиці перебудова передбачала *розвиток демократії, гласності, надання громадянам СРСР можливості впливу на прийняття державних рішень і контролю за їх виконанням*. Гласність підривала сліпу довіру до друкованого слова, давала змогу виробляти власні судження і позбавлятися ідеологічних норм. Проте гласність залишалась дозованою і не переростала в свободу слова. *XIX партконференція в липні 1988 р.* підкреслила, що "гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини". Безперечно, на першому місці перебували інтереси держави. До причин, які спонукали партійне керівництво стати на шлях перебудови, варто віднести *сповільнення темпів економічного зростання*, відставання у реалізації науково-технічних програм, невисокий життєвий рівень людей, загрозу термоядерної війни.

Суспільно-політична ситуація в УРСР в роки перебудови була досить непроста. Відбувалися складні і суперечливі процеси, які підняли на поверхню багато проблем економічного, соціального, духовного характеру. Окрім того, очікування суспільства від перебудови швидких змін на краще не виправдовувалися. Відбувалось *подальше сповільнення темпів економічного розвитку*, соціальна напруга у цілому ще більше

загострилася. **26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС**, що розташована в Київській обл., **сталася катастрофа планетарного масштабу**. Причинами цієї найбільшої в історії людства техногенної катастрофи була низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки. Від катастрофи найбільше постраждали територія УРСР, Білорусії, деякі області Російської Федерації і окремі райони у Центральній і Західній Європі. В УРСР радіонуклідами забруднено **50,5 тис. км території, де у 2218 населених пунктах проживало 3,5 млн. осіб, у т. ч. 1 млн. дітей**. Із 170 населених пунктів України переселено 160 тис. сімей, у т. ч. усіх жителів м. Прип'яті. їм у Київській, Полтавській, Сумській, Кіровоградській та ін. областях було виділено 60 тис. квартир.

Україна в перші роки перебудови залишалась **під контролем консерваторів**, очолюваних першим секретарем **Володимиром Щербицьким**. Республіку називали навіть **"заповідником застою"**. І лише у **вересні 1989 р. Михайло Горбачов схвалив зміну влади в Києві, першим секретарем ЦК КПУ став Володимир Івашко**. Життя людей під час перебудови ускладнювалось, зріс дефіцит шварів, ставали звичним явищем черги за деякими продуктами харчування, промисловими товарами. Оскільки ініціатором перебудови виступила КПРС, і тому-то за її наслідки вона несла відповідальність. **Рейтинг КПРС, і її керівників став різко падати**. Люди почали шукати силу, яка могла б цю перебудову довести до кінця, стали вірити тим, хто пропонував нові і до того ж ефективні шляхи виходу із кризи. Це були об'єктивні причини зростання популярності **опозиційних сил**. Усе це привело до появи нових, альтернативних організацій, які пропонували свої шляхи вирішення багатьох проблем.

Мал. 2. Плакат "Гласность - наша сила!", 1988 р.

Соціально-економічне становище УРСР. На квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС М. Горбачов висунув гасло **прискорення темпів економічного розвитку**. У жовтні 1986 р. на політбюро ЦК КПУ було

оголошено, що за вісім місяців поточного року міністерства та відомства республіки розіслали 666 тисяч розпоряджень та директив. В **травні 1985 р.** ЦК КПРС видав **постанову про заходи щодо подолання пияцтва**. В УРСР кількість торговельних точок, які реалізували спиртні товари зменшилась удвічі. В населення було вилучено **418 тисяч самогонних пристроїв**. У Закарпатті та Криму знищено виноградники. Це все призвело до поширення самогоніваріння, цукор став гостродефіцитним продуктом. Спроба застосовувати ринкові принципи для управління економікою в поєднанні зі збереженням командно-адміністративного характеру народного господарства не принесли очікуваних результатів, а падіння нафтопродуктів на світовому ринку, лише погіршило становище економіки СРСР.

У 1990 р. інфляція становила 10% на рік, в другій половині 1991 р. - 25% на тиждень. В умовах знецінення рубля поширилися натуральні, бартерні обміни. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію рублі, свою продукцію вони направляли передусім тим виробництвам, звідки одержували сировину, паливо й матеріали, щоб розплатитися з боргами. **З осені 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача чи з купонами.** Знецінення рубля призвело до історичного падіння реальної заробітної плати та соціальних виплат.

Страйки робітників стали чи не єдиним засобом протесту проти неочікуваного і неприйняттого для них становища. **1989 рік став першим роком масових страйків робітників**, попереду яких були шахтарі **Донбасу, Павлограда, Червонограда, Нововолинська**. Вони висловили недовіру Компартії України, українському урядові. До страйкуючих шахтарів підключились студенти, які вимагали подальшої демократизації суспільства. Уряд УРСР задовольнив основні вимоги шахтарів: було збільшено зарплату, з'явився новий закон про їх пенсійне забезпечення. У цілому ж, економічна ситуація в республіці погіршилась, було не- довидобуто більше 1 млн. т вугілля, фінансові ресурси трудових колективів зменшились, бюджет Донецької, Львівської, Волинської областей скоротився.

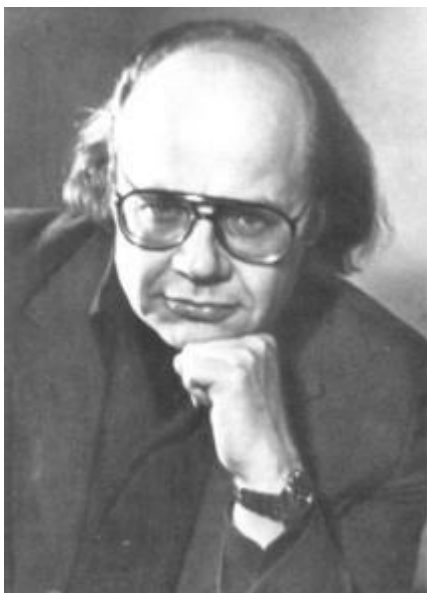

Мал. 3. Шахтарський мітинг біля Донецького обкому партії.

2. Розгортання національного руху.

Ініціативу реального реформування у ті роки, зокрема у національно і культурно-освітній діяльності, взяла на себе українська інтелігенція, яка упродовж 1987-1988 рр. гуртувалась навколо *Українського культурологічного клубу, «Товариства Лева», історико-просвітницької організації «Меморіал», «Товариства української мови ім. Т. Шевченка»* тощо. Через відсутність єдиного координаційного центру ефективність названих громадських організацій зоставалась невисокою. Приклад Прибалтики, де на цей час уже діяв Народний фронт, спонукав українських інтелектуалів до створення й в УРСР і подібного органу. І Народні фронти, спілки сприяння перебудові виникли у Львові, на Вінниччині, Хмельниччині. Однак вони не стали масовими. *Звільнені у 1987 р. з тюрми В. Чорновії і у 1989 р. Л. Лук'яненко* надали нового імпульсу протестному рухові інтелігенції. У березні 1988 р. на базі Української Гельсінської групи сформувалась політична організація всеукраїнського масштабу - *Українська Гельсінська Спілка*, яку очолив *Левко Лук'яненко*.

З ініціативи *І. Драча, Д. Павличка, М. Поповича та ін.* 16 лютого 1989 р. підготовлений і опублікований у «Літературній Україні» проект програми

Мал. 4. І. Драч.

Мал. 5.

"Живий" ланцюг, січень 1990 р.

Народного руху України (НРУ) за перебудову. У ньому зазначалося, що «Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єднальну ланку між перебудовними ідеалами партії та ініціативою найширших народних мас». Рух мав намір «допомогти Компартії України у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який сприяв би розвитку суспільства, що ґрунтується на справжньому народовладді та збалансованій економіці». 8 - 10 вересня 1989 р. у Києві за ініціативою Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР відбувся установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову. На

цей час у Русі було 280 тис. членів. На I з'їзді НРУ із 1158 делегатів було 110 робітників, 16 селян, 228 членів КПРС, 29 комсомольців. Головою НРУ обрали І. Драча.

Політичне життя в республіці дедалі загострювалося. Стали нормою несанкціоновані мітинги опозиційних сил, вимоги з їх боку, при фактичній згоді з боку М. Горбачова, відставки деяких перших секретарів обкомів партії. *На відзнаку Акту злуки ЗУНР і УНР 21 січня 1990 р. від Івано-Франківська через Львів до Києва просипся «живий ланцюг», у якому взяло участь десятки тисяч людей.* Повсюдно було помітне підвищення патріотичних настроїв, готовності все більшого числа людей боротися за незалежну Україну.

В червні 1987 р. Спілка письменників України висловила стурбованість зникненням української мови з повсякденного ужитку. За дорученням письменників Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Д. Павличко підготували відповідний лист, адресований Верховній Раді УРСР. Русифікація продовжувалась, так у *1988/1989 навчальному році не залишилось жодної повністю української школи в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові та Чернігові.* І лише під тиском громадськості та загальносоюзної лібералізації суспільно-політичного життя *28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон "Про державний статус української мови".* Характерним явищем "перебудови" стало роз'яснення "білих плям" історії. Завдяки діяльності української діаспори США і Канади Конгрес США створив комісію з дослідження голоду 1932-1933 рр. в Україні. У відповідь ЦК КПУ створив власну комісію, а Володимир Щербицький в 1987 р. заявив про голод як наслідок - неврожай.

Революція на граніті. *2 жовтня 1990 р.* розпочались студентські протести та голодування в Києві на Жовтневій площі. Вони виступали за:

- **недопущення підписання нового союзного договору;**
- **перевибори Верховної Ради УРСР** на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 року;
- **повернення на територію УРСР українських солдатів** а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями виключно на території республіки;
- **націоналізація** майна Компартії України та ЛКСМУ;
- відставка голови Ради Міністрів УРСР **Віталія Масола.**

Студенти передали Президії Верховної Ради УРСР свої вимоги. Для їхнього розгляду, зокрема, була створена погоджувальна комісія Верховної Ради. *17 жовтня Верховна Рада УРСР прийняла Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року».* Більшість вимог студентів було виконано. Після прийняття постанови ВР

УРСР щодо врахування вимог студентів-голодувальників 17 жовтня 1990 року «революція на граніті» успішно завершилася.

Мал. 6. Революція на граніті.

Розпочалась **боротба за легалізацію національних церков**. Боротьбу за легалізацію Української католицької церкви підтримав Папа Римський Іван Павло II, **в травні 1989 р.** боротьба за легалізацію УГКЦ набула відкритої форми. Активізація вірян УГКЦ в Західній Україні та голодування єпископів УГКЦ в Москві, а також тиск міжнародної спільноти змусили Горбачова **1 грудня 1990 р.** під час візиту до Ватикану **скасувати заборону УГКЦ**. В квітні 1990 р. греко-католикам повернули **Львівський собор святого Юра і єпархіальну резиденцію**.

3. Суверенізація УРСР та проголошення незалежності України.

У березні 1990 р. внесені зміни в Конституцію СРСР, 6-а стаття, що визначала керівну роль КПРС у радянському суспільстві, втратила свою чинність. У вересні 1990 р. президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову **«Про реєстрацію громадських об'єднань»**. Це означало, що були відкриті можливості для створення і функціонування інших, окрім КПРС, політичних партій. Уже в квітні цього року УГС заявила про свій саморозпуск й утворення **Української республіканської партії (УРП)**. У її програмі визначено курс на здобуття Україною незалежності. Головою УРП обрали **Л. Лук'яненка**. У грудні 1990 р. виникло ще кілька партій, зокрема **Демократична партія України (ДПУ), Українська селянсько-демократична партія, Партія слов'янського відродження, Соціалістична робітничка партія**.

У 1990 р. опозиційні до КП України політики активно працювали над створенням партій національного спрямування. Виникли **Українська народна партія (УНП), Українська християнсько-демократична партія**

(УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Республіканська партія України (РПУ), Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ). На крайніх радикальних позиціях стояла Українська національна асамблея з її напіввійськовим відділенням – Українською національною самообороною (УНА-УНСО).

Вибори 1990 р. У березні-травні 1990 р. відбулися на альтернативній основі вибори депутатів у Верховну Раду УРСР та місцеві ради (на кожне місце мало бути висунено не менше двох кандидатів). На 450 місць у Верховній Раді Української РСР претендувало близько **3 тис.** кандидатів. **Демократичному блоку НРУ**, який ще не був зареєстрований, вдалося провести до Верховної Ради Української РСР **111 депутатів**. А в Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській, Волинській та Київській областях він здобув перемогу (43 із 47 депутатів) над висуваннями від КП України. Депутатами стали **І. Юхновський, В. Чорновій, М. Горинь, Б. Горинь, С. Хмара** та ін. У центральних областях України опозиція одержала близько половини мандатів. У східних і південних областях перемогли кандидати від КП України. **У Верховній Раді України із 442 депутатів 373 були членами КПРС.** Однак, здобувши депутатські мандати, частина із них вийшла із КПРС. У Верховній Раді сформувались дві основні політичні течії: **комуністи (239 депутатів), «За радянську і суверенну Україну» і Народна рада (120 депутатів).** Парламентською більшістю керував **О. Мороз**, а парламентською меншістю - **І. Юхновський.** Головою Верховної Ради обраний **В. Івашко**, перший секретар ЦК Компартії України.

Декларація про державний суверенітет. 16 липня 1990 р. після проголошення суверенітету прибалтійськими республіками та Російською Федерацією, Верховна Рада УРСР ухвалила «**Декларацію про державний суверенітет України**». В цьому документі **проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки у межах її території.** В «Декларації» наголошується, що Україна як суверенна національна держава розвивається у наявних кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Україна забезпечує захист і охорону національної державності українського народу. Будь-які насильницькі дії проти державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань та окремих осіб переслідуються законом.

Мал. 7. Колишні політв'язні, депутати Верховної Ради. 16 липня 1990 р. - день прийняття Декларації про державний суверенітет України - зліва направо: Горохівський, О.Шевченко, Лук'яненко, Хмара, М.Горинь, Ребрик, Калинець, Чорновіл, Б.Горинь, Алтунян, Косів

Вже 3 серпня 1990 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про економічну самостійність Української РСР». Головними принципами економічної політики республіки визнано: **власність народу на його національне багатство та національний дохід; різноманітність і рівноправність форм власності і роздержавлення економіки;** повну господарську самостійність і свободу підприємництва усіх юридичних і фізичних осіб у межах законів УРСР; впровадження національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; національну митницю та захищеність внутрішнього ринку. Це був курс на утвердження економічного суверенітету, який мав достатнє економічне підґрунтя. 1 серпня 1990 р., згідно із законом СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», скасовано цензуру. Характерною рисою тогочасного політичного життя стало **падіння авторитету ЦК КПУ** та дистанціювання її членів від ЦК. Водночас, так звані, суверен-комуністи об'єднувались довкола **Леоніда Кравчука**, який будучи другим секретарем ЦК КПУ був обраний Головою Верховної Ради УРСР.

17 березня 1991 р., згідно з постановою Верховної Ради СРСР, відбувся загальносоюзний референдум щодо збереження Радянського Союзу. На референдум винесено таке питання: «**Чи вважаєте Ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свобода людини будь-якої національності?**». В Україні під час референдуму проведено республіканське опитування, виборцям запропонували ще відповісти на запитання: «**Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про**

державний суверенітет України?». Крім того, за рішенням Галицької асамблеї, у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях був третій бюлетень: «Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?». Результати референдуму були такими: 70,5 % йогоучасників в УРСР проголосували за збереження СРСР, 80,2 % громадян ствердно відповіли на запитання республіканського опитування, а в трьох західних областях майже одностайно проголосували за повну незалежність України.

ДКНС. Результати березневого 1991 р. референдуму відкрили шлях до активізації *Ново-Огарьовського переговорного процесу* 9 союзних республік під керівництвом М. Горбачова на предмет підготовки проекту нового союзного договору. Підписання нового союзного договору було призначене на *20 серпня 1991 р.*, який фактично мав перетворити СРСР у Союз незалежних держав. Це мало наслідком активізацію консервативних противників реформування СРСР, які бажали зберегти монополію на владу за КПРС. *19 серпня в Москві* за відсутності *Президента СРСР М. Горбачова* (перебував на відпочинку у Форосів Криму) створений *Державний комітет з надзвичайної ситуації (ДКНС)*. У плани цього органу входило *не допустити підписання нового союзного договору*, який вони розглядали як шлях до розвалу СРСР. По суті, це був орган, не передбачений Конституцією СРСР. Підписання нового союзного договору, через введення надзвичайного стану, не відбулося.

В УРСР упродовж *20-22 серпня* ніяких подій військового характеру не було. Не було помітно і будь-якої політичної активності. Верховна Рада, і передусім її голова Л. Кравчук, *зайняли очікувальну позицію*. З боку опозиції лунали заклики з осудом ДКНС. *22 серпня 1991 р.* Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов повернувся із Фороса у Москву і видав указ про розпуск КПРС. Він звинуватив її у спробі державного перевороту.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла «Акт проголошення незалежності України». Проект Акта підготовлений у ніч з 23 на 24 серпня *Л. Лук'яненком та Іваном Драчем*. З урахуванням Акту виняткової важливості і значущості для майбуття наводимо його повний текст: *«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію держав творення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи декларацію про державний суверенітет' України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує: незалежність України та створення самостійної Української держави - Україна. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і Закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його підписання».* Того ж дня прийнята

постанова Верховної Ради «Про департизацію державних органів та організацій» і «Про політичну обстановку в Україні». У залу Верховної Ради внесений *синьо-жовтий прапор*.

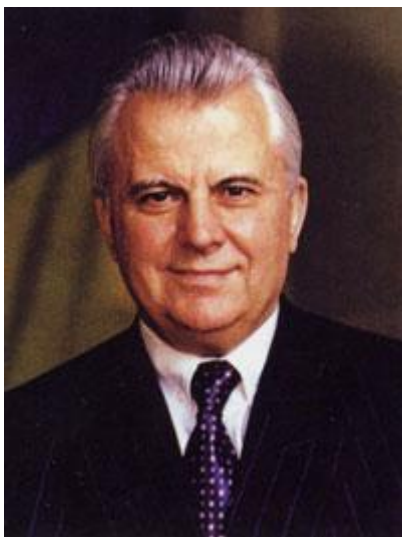

*Мал. 8. Мітинг на площі біля Верховної Ради України.
Київ, 24 серпня 1991.*

*Мал. 9.
Голова Верховної Ради України Л. Кравчук
зачитує Акт проголошення незалежності України.*

Референдум та вибори Президента України. Після проголошення незалежності проблема державотворення перейшла в практичну площину. Верховна Рада визнала за необхідне

Мал. 10. Л. Кравчук.

створити Раду оборони, Збройні Сили України, Національну гвардію. 26 серпня президія Верховної Ради України прийняла указ про тимчасове припинення діяльності КПУ. Для легітимізації української незалежності було призначено референдум на 1 грудня, який мав відбутись паралельно з виборами Президента України. У бюлетень з референдуму було включено текст Акта проголошення незалежності України, і запитання: "Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності?" У голосуванні взяли участь 31,9 млн громадян, тобто 84%. За незалежність України висловилося 90,3% населення.

На президентських виборах змагались *Леонід Кравчук, В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Ігор Юхновський*. Націонал-демократи так і не змогли домовитись про єдиного узгодженого кандидата. *Леонід Кравчук отримав 62% голосів, В'ячеслав Чорновіл - 23,3%, Левко Лук'яненко - 4,5%, Ігор Юхновський - 1,7%.* Вже 5 грудня Леонід Кравчук склав президентську присягу. 8 грудня *Б. Єльцин, Л. Кравчук, С. Шушкевич підписали "Білорезькі угоди" про створення Союзу незалежних держав, СРСР - припинив своє існування.* Референдум та вибори Президента мали важливе значення для міжнародного визнання незалежності України, вже 2 грудня 1991 р. *Польща та Канада першими визнали незалежність України.* А Станом на 27 січня 1992 р. *Україну визнала 91 держава, з 27 було встановлено дипломатичні відносини.*

Основні терміни, поняття, імена:

1985 р., квітень - початок "перебудови".

1986 р., 26 квітня - вибух на Чорнобильській АЕС.

1986 р., листопад - прийняття Верховною Радою СРСР закону "Про індивідуальну трудову діяльність".

1988 р., 7 липня - створення Української Гельсінської Спілки.

1989 р., вересень - створення Народного руху України за перебудову.

1989 р., 28 вересня - першим секретарем ЦК КПУ стає Володимир Івашко.

1989 р., 28 жовня - Схвалення Верховною Радою УРСР закону "Про державний статус української мови".

1990 р., березень - перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР.

1990 р., 29-30 квітня - створення Української республіканської партії на основі Української Гельсінської спілки.

1990 р., 6 червня - створення у Верховній Раді УРСР парламентської опозиції Народної ради, яку очолив І. Юхновський.

1990 р., 22 червня - першим секретарем ЦК КПУ стає Станіслав Гуренко.

1990 р., 16 липня - ухвалення Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України.

1990 р., 23 липня - Головою Верховної Ради УРСР обрано Леоніда Кравчука.

1990 р., 3 серпня - Верховна Рада УРСР прийняла Закон "Про економічну самостійність Української РСР".

1990 р., 2-17 жовтня - революція на граніті.

1990 р., 23 жовтня - скасування шостої статті Конституції УРСР про керівну роль у суспільстві Компартії.

1991 р., 17 березня - загальносоюзний референдум про збереження СРСР.

1991 р., 24 серпня - ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України.

1991 р., 1 грудня - всеукраїнський референдум і вибори Президента України.

Альтернатива - необхідність вибору між двома можливостями, що взаємно виключають одна одну.

Госпрозрахунок - метод господарювання, що поєднує централізоване керівництво з певною економічною самостійністю підприємств.

Декларація - заява від імені парламенту, уряду, партії, урочисте проголошення її важливих положень чи принципів.

Кандиба Іван - дисидент, правозахисник, співорганізатор Української робітничо-селянської спілки; член-засновник Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод; голова об'єднання "Державна самостійність України".

Кравчук Леонід - політик, секретар ЦК КПУ з питань ідеології, кандидат у члени Політбюро, перший Президент незалежної України.

Любачівський Мирослав - богослов, ініціатор відновлення діяльності УГКЦ, її глава, Блаженніший Патріарх.

Референдум - спосіб прийняття законів та вирішення найважливіших питань державного життя шляхом всенародного голосування.

Танюк Лесь - режисер, перекладач, громадський діяч, автор понад 50 театральних постановок, голова Всеукраїнського Товариства "Меморіал".

Яворівський Володимир - письменник, журналіст, громадський діяч; шістдесятник; депутат Верховної Ради України; автор романів про Чорнобильську АЕС: "Ланцюгова реакція", "Марія з полину в кінці століття".